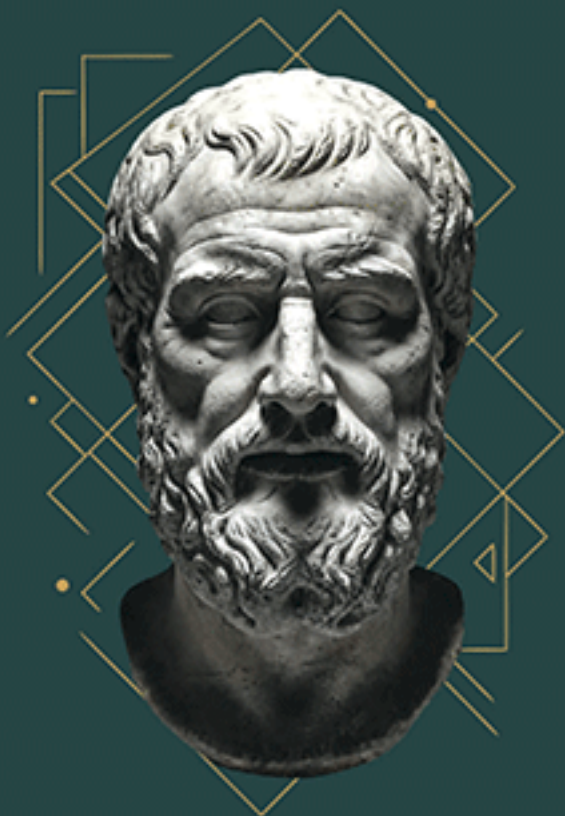

ΕΠΙΚΤΗΤΟΣ

Η ΤΕΧΝΗ
ΤΟΥ ΝΑ ΕΙΣΑΙ
ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ

ΕΠΙΛΟΓΗ-ΑΠΟΔΟΣΗ ΚΕΙΜΕΝΩΝ:
ΟΥΡΑΝΙΑ Ν. ΤΟΥΤΟΥΝΤΖΗ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ:
ΣΩΤΗΡΗΣ ΤΣΑΦΟΥΛΙΑΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

A. Ο Επίκτητος και ο στωικισμός

Παρότι δεν σώζονται πολλές πληροφορίες σχετικά με τη ζωή του Επίκτητου, το πιθανότερο είναι πως γεννήθηκε στην Ιεράπολη της Φρυγίας περί το 50 μ.Χ. Δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς πήγε στη Ρώμη, αλλά ήταν σε νεαρή ηλικία. Παρακολούθησε μαθήματα του στωικού φιλοσόφου Μουσώνιου Ρούφου και στη συνέχεια έγινε και ο ίδιος στωικός φιλόσοφος και δάσκαλος του στωικισμού. Το έτος 90 μ.Χ., μετά την απέλαση των φιλοσόφων από τη Ρώμη από τον αυτοκράτορα Δομιτιανό, ο Επίκτητος πήγε στη Νικόπολη της Ηπείρου, όπου συνέχισε να διδάσκει και όπου παρέμεινε μέχρι τον θάνατό του, την ακριβή χρονολογία του οποίου δεν γνωρίζουμε (τοποθετείται ανάμεσα στο 120 μ.Χ. και το 135 μ.Χ.). Έζησε χωρίς πολλά υλικά αγαθά, με λιτότητα και συνέπεια προς τις ηθικές αρχές τις οποίες δίδασκε. Ο ίδιος δεν άφησε γραπτό έργο, και η διδασκαλία του σώζεται χάρη στον συγγραφέα και ιστορικό Φλάβιο Αρριανό, ο οποίος κατά τα νεανικά του χρόνια υπήρξε μαθητής του Επίκτητου και επιχείρησε να συγκεντρώσει τα μαθήματα του δασκάλου του σε δύο

έργα, που τιτλοφορούνται *Επικτήτου Διατριβαί* και *Εγχειρίδιον*. Το πρώτο αποτελούνταν από οκτώ βιβλία, εκ των οποίων σήμερα σώζονται τα τέσσερα πρώτα, ενώ το πιο συνοπτικό *Εγχειρίδιον* είναι κατά κάποιον τρόπο μια επιτομή των *Διατριβών*.

Το πιθανότερο είναι πως ο Επίκτητος ήταν γιος δούλων και γνωρίζουμε ότι για κάποιο διάστημα της ζωής του υπήρξε και ο ίδιος δούλος του Επαφρόδιτου, απελεύθερου και προσωπικού σωματοφύλακα του Νέρωνα. Στη συνέχεια ο Επαφρόδιτος έκανε και τον Επίκτητο απελεύθερο. Το καθεστώς του «απελεύθερου» στην αρχαία Ρώμη δεν ήταν μια κατάσταση πλήρους ελευθερίας, αφού κατά κανόνα ο απελεύθερος ήταν υποχρεωμένος να προσφέρει κάποιες εργασίες και εξυπηρετήσεις στον πρώην κύριό του, μπορούσε όμως να αποκτήσει την ιδιότητα του Ρωμαίου πολίτη και δεν ήταν πλέον δούλος. Το γεγονός ότι ο Επίκτητος υπήρξε δούλος και κατόπιν απελεύθερος φαίνεται πως άσκησε ιδιαίτερη επίδραση στον στοχασμό του, που επικεντρώνεται στην έννοια της ελευθερίας.

Η στωική φιλοσοφία είχε ως αφετηρία της την κυνική φιλοσοφία, κάτι που συνήθως παραβλέπεται όταν εξετάζεται ο στωικισμός. Ο στωικισμός ως φιλοσοφικό ρεύμα (περ. 300 π.Χ.-250 μ.Χ.) πήρε το όνομά του από την Ποικίλη Στοά στην Αθήνα, όπου δίδασκε ο Ζήνων ο Κιτιεύς, μαθητής του κυνικού φιλοσόφου Κράτη του Θηβαίου (περ. 365 π.Χ.-περ. 285 π.Χ.). Η Ποικίλη Στοά, διακοσμημένη με έργα ζωγραφικής και γλυπτι-

κής στα οποία όφειλε και το όνομά της, έγινε έδρα της Σχολής των στωικών. Από τις αρχές του 3ου ως περίπου τα μέσα του 2ου π.Χ. αιώνα χρονολογείται η περίοδος της Αρχαίας Στοάς, με κυριότερους εκπροσώπους τον Ζήγωνα, τον Κλεάνθη και τον Χρύσιππο και έντονες επιδράσεις από τους κυνικούς. Αυτή είναι η περίοδος της στωικής φιλοσοφίας για την οποία γνωρίζουμε λιγότερα, είναι όμως ξεκάθαρο ότι κατά τις απαρχές του ο στωικισμός βρίσκεται πολύ πιο κοντά στον κυνισμό απ' ό,τι οι μεταγενέστεροι στωικοί.

Ο Κράτης ο Θηβαίος υπήρξε σημαντική μορφή της ελληνικής φιλοσοφίας. Γεννημένος περί το 365 π.Χ. στη Θήβα, απαρνήθηκε τη μεγάλη οικογενειακή του παρουσία και πήγε στην Αθήνα, όπου έζησε πάμπτωχος. Βρισκόμαστε στον 4ο αιώνα, τον πιο ουσιαστικό και κρίσιμο αιώνα της αθηναϊκής δημοκρατίας, γέννημα θρέμμα της οποίας υπήρξε η κυνική φιλοσοφία. Θεμελιωτές αυτού του φιλοσοφικού ρεύματος θεωρούνται ο μαθητής του Σωκράτη Αντισθένης (γεννημένος περί το 444 π.Χ.), ο Διογένης από τη Σινώπη (Διογένης ο Κυνικός, γεννημένος περί το 412 π.Χ. ή περί το 400-399 π.Χ.) και στη συνέχεια και ο Κράτης ο Θηβαίος. Οι κυνικοί είχαν μιλήσει πριν από τους στωικούς για μια ζωή σύμφωνη με τη φύση και κινήθηκαν προς την κατεύθυνση του ανθρωπισμού, της δικαιοσύνης, της ελευθερίας και της αμφισβήτησης. Ο Ζήγων, ένας από τους θεμελιωτές του στωικισμού, υπήρξε μαθητής του Κράτη και κυνικός ο ίδιος, προτού διαμορφώσει, μαζί με τον μαθητή του

Κλεάνθη, τις πρώτες αρχές του στωικισμού. Ο Ζήνων και ο Κλεάνθης ήταν οι δύο πρώτοι κατά χρονολογική σειρά επικεφαλής της Αρχαίας Στοάς, ενώ τον Κλεάνθη διαδέχθηκε ο Χρύσιππος. Με βάση τα λιγοστά στοιχεία που σώζονται για τη ζωή και τη φιλοσοφική του σκέψη, ο Χρύσιππος, που αγαπούσε επίσης τους λογικούς γρίφους και τα μαθηματικά παράδοξα όπως αναφέρεται και στις *Διατριβές*, πρέπει να ήταν κι αυτός πολύ κοντά στον κυνισμό, ενώ συμπλήρωσε τη διδασκαλία του Ζήωνα και του Κλεάνθη, επισημαίνοντας τον καθοριστικό ρόλο που πρέπει να έχει η Λογική στη σκέψη και τη ζωή του ανθρώπου. Για τον Χρύσιππο έλεγαν πως πέθανε από τα γέλια, έπειτα από ένα αστείο που είπε ο ίδιος.

Κατά τον 2ο προχριστιανικό αιώνα ανθεί η Μέση Στοά, με κυριότερους εκπροσώπους τον Παναίτιο τον Ρόδιο και τον Ποσειδώνιο τον Ρόδιο (που είναι γνωστός και ως Ποσειδώνιος Απαμεύς). Στη συνέχεια, μέχρι περίπου το 250 μ.Χ., είναι η περίοδος της Νέας Στοάς, με κυριότερο εκπρόσωπο τον Επίκτητο, αλλά επίσης τον Σενέκα και τον Μάρκο Αυρήλιο.

Ο Επίκτητος σεβόταν τους κυνικούς, και μάλιστα θεωρούσε τον Διογένη υπόδειγμα ελεύθερου ανθρώπου: «Μπορώ όμως να σου υποδείξω έναν ελεύθερο άνθρωπο, ώστε να μη χρειαστεί ποτέ ξανά να αναζητήσεις παράδειγμα: ο Διογένης υπήρξε ελεύθερος». Παρ' όλα αυτά, σε πολλά σημεία της διδασκαλίας του (όπως αυτή σώζεται από τον Αρριανό) επισημαίνει πως οι κυνικοί θα πρέπει να είναι πολύ προσεκτικοί όσον αφορά το

παράδειγμα που δίνουν με τη ζωή τους, και τους ασκεί κριτική θεωρώντας σε κάποιες περιπτώσεις ακραία τη συμπεριφορά τους. Πολύ περισσότερο ο Επίκτητος θαυμάζει τον Σωκράτη, θεωρώντας τη στάση του απέναντι στη ζωή και τον θάνατο το ύψιστο παράδειγμα ενός φιλοσοφικού βίου. Παρότι δύσκολα θα μπορούσαμε να φανταστούμε τον ίδιο τον Σωκράτη να εκφράζει αμιγώς στωικές απόψεις, όχι μόνο ο Επίκτητος αλλά γενικότερα οι στωικοί τον εκτιμούσαν ιδιαίτερα.

Από τον Σενέκα ως τον Μάρκο Αυρήλιο, ο στωικισμός της Νέας Στοάς φαίνεται να διασχίζει όλη την κλίμακα της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, αφού ο Σενέκας ήταν αξιωματούχος και δάσκαλος του Νέρωνα, ο Επίκτητος υπήρξε δούλος και έπειτα απελεύθερος, ενώ ο Μάρκος Αυρήλιος αυτοκράτορας. Λιγότερο εστιασμένος στην αμφισβήτηση των κοινωνικών θεσμών απ' ό,τι η κυνική και η επικούρεια φιλοσοφία, χωρίς να ταυτίζεται με τη χριστιανική διδασκαλία αλλά ούτε και να είναι αντίθετος προς τον χριστιανισμό, όπως συμβαίνει με τις άλλες δύο προαναφερθείσες Σχολές, ο στωικισμός δείχνει να ισορροπεί ανάμεσα σε δύο τάσεις: να μεν θέλει τον άνθρωπο στραμμένο προς τον εαυτό του και αφοσιωμένο στην ηθική του βελτίωση, αλλά παράλληλα να μην παύει αυτός να μεριμνά για την κοινωνία και τα καθήκοντα που απορρέουν από τους κοινωνικούς ρόλους τους οποίους καλείται να αναλάβει.

Ο στωικισμός ενδιαφέρεται επομένως για τη θεμελίωση μιας ηθικής. Μπορεί να μη γίνεται ποτέ πραγματική

οντολογία και να μη διεισδύει στα αμιγώς φιλοσοφικά ζητήματα που ερευνούν και πραγματεύονται οι φυσικοί (προσωκρατικοί) φιλόσοφοι, ούτε καν στη θεωρία των εννοιών και την επιστημολογία του Σωκράτη, όμως πρόκειται για ένα ρεύμα που παραμένει επίκαιρο όσον αφορά τα μαθήματα ζωής που μπορούμε να αντλήσουμε από αυτό, και από τούτη τη σκοπιά πρέπει να αναγνωρίσουμε και να εκτιμήσουμε την αξία του. Διαβάζοντας τον Επίκτητο, ανακαλύπτουμε ότι συχνά θίγει ζητήματα που αφορούν τις ανθρώπινες και κοινωνικές σχέσεις με έναν τρόπο που μοιάζει σύγχρονος. Ανθολογούμε εδώ ενδεικτικά ένα παράδειγμα –από τα πολλά που θα μπορούσαμε να παραθέσουμε– από το τέταρτο βιβλίο των *Διατριβών*. Ο Επίκτητος έδινε έμφαση στις προϋποθέσεις προκειμένου να εμπιστευθούμε κάποιον. Είναι αυτός συνετός, εχέμυθος, καλοπροαίρετος, αδιάφθορος; Ο άνθρωπος είναι κοινωνικό ον και πρέπει να είναι άξιος της εμπιστοσύνης των συνανθρώπων του, αλλά πρέπει συγχρόνως να διαθέτει κριτική ικανότητα όσον αφορά ποιους θα εμπιστεύεται ο ίδιος. Έτσι, λοιπόν, συμβαίνει κάποτε ένας άνθρωπος να μας εμπιστεύεται τα μυστικά του και στη συνέχεια ν' απαιτεί να του εμπιστευθούμε κι εμείς τα προσωπικά μας ζητήματα. Ο Επίκτητος συνιστά επαγρύπνηση:

Άνθρωπέ μου, μήπως εγώ σου ζήτησα να μου τα εμπιστευθείς; Μήπως μου αποκάλυψες τα προσωπικά σου ζητήματα υπό τον όρο ότι θα άκουγες

κι εσύ τις δικές μου εκμυστηρεύσεις; Αν εσύ είσαι φλύαρος και νομίζεις ότι κάθε άνθρωπος που συναντάς είναι φίλος σου, περιμένεις να γίνω κι εγώ σαν εσένα; Εσύ έπραξες σωστά εμπιστευόμενος τις υποθέσεις σου σ' εμένα, ενώ εγώ ίσως δεν μπορώ με ασφάλεια να εμπιστευθώ εσένα. Πώς απαιτείς, λοιπόν, να γίνω τόσο απερίσκεπτος; Είναι σαν να είχα εγώ ένα γερό πιθάρι κι εσύ ένα τρύπιο· κι εσύ να ερχόσουν να φυλάξεις το κρασί σου στο δικό μου πιθάρι, κι έπειτα να αγανακτούσες επειδή εγώ δεν θα εμπιστευόμουν να βάλω το δικό μου κρασί στο πιθάρι σου. Μα το δικό σου πιθάρι έχει τρύπα!*

Την παραπάνω συμβουλή ζωής θα μπορούσε κανείς να τη δώσει και στους σημερινούς καιρούς, χωρίς ν' αλλάξει ούτε μία λέξη. Αυτός ο επίκαιρος χαρακτήρας του στωικισμού, όχι μόνο όσον αφορά τις μεγάλες ηθικές αξίες που, ούτως ή άλλως, είναι διαχρονικές, αλλά και όσον αφορά τα μικρά και καθημερινά, είναι που τον καθιστά απρόσμενα και παρήγορα οικείο στον σημερινό άνθρωπο.

Β. Η παρούσα έκδοση

Η παρούσα έκδοση αποσκοπεί να φέρει το αναγνωστικό κοινό σε επαφή με τις ηθικές αρχές ενός από τους κυριότερους εκπροσώπους της Νέας Στοάς και συγχρόνως να αποτελέσει μια συλλογή μαθημάτων ζωής

* Διατριβαί, Δ ιγ 10-13.

που μπορούν να αποδειχθούν εξίσου πολύτιμα για τον σημερινό άνθρωπο όσο υπήρξαν πριν από περίπου δύο χιλιάδες χρόνια και για τους μαθητές του Επίκτητου. Περιλαμβάνει αποσπάσματα τα οποία ανθολογήθηκαν από τα τέσσερα σωζόμενα σήμερα βιβλία των *Διατριβών* και από το *Εγχειρίδιον*, και είναι ταξινομημένα σε οκτώ ενότητες με βάση την κύρια θεματολογία τους. Ακολουθεί μια συνοπτική περιγραφή των Ενοτήτων.

Πρώτη Ενότητα: Ελευθερία και ελεύθερη βούληση

Η *ελευθερία* και η προϋπόθεσή της, δηλαδή η *ελεύθερη βούληση*, αποτελούν ούτως ή άλλως θεμελιώδεις έννοιες της στωικής φιλοσοφίας. Κατανοούμε, λοιπόν, πόσο σημαντικές θα πρέπει να ήταν για κείνον τον στωικό που γνώρισε τη δουλεία με την κυριολεκτική έννοια και που απελευθερώθηκε δύο φορές από αυτήν, τόσο όταν ο πρώην κύριός του τον έκανε απελεύθερο όσο και χάρη στη φιλοσοφία. Ελεύθερος άνθρωπος, κατά τον Επίκτητο, είναι πρωτίστως αυτός ο οποίος ξέρει να διακρίνει ποια πράγματα εξαρτώνται από τον ίδιο και ποια όχι, και με βάση αυτή τη διάκριση πορεύεται στη ζωή του. Λόγου χάριν, η *ελεύθερη βούληση* κάθε ανθρώπου δεν έπαιξε κανένα ρόλο στη γέννησή του, όπως επίσης δεν παίζει ρόλο στο ενδεχόμενο αυτός ο άνθρωπος να προσβληθεί από μια ανίατη ασθένεια ή στο γεγονός ότι ο χειμώνας διαδέχεται το φθινόπωρο. Παίζει όμως τον μόνο κρίσιμο ρόλο όσον αφορά το πώς ο άνθρωπος θα

σταθεί απέναντι σε όσα ελέγχει και πώς θα τα αντιμετωπίσει, καθώς η στάση και ο τρόπος αντιμετώπισης εξαρτώνται από τον ίδιο τον άνθρωπο. Κανείς δεν μπορεί να μας στερήσει την ελευθερία μας εκτός από τον ίδιο μας τον εαυτό, δίδασκε ο Επίκτητος, και καθιστούσε σαφές ποια πρέπει να είναι η στάση του ελεύθερου ανθρώπου απέναντι σε κάθε τύραννο και κάθε τυραννίδα:

Δείξε μου τα ξίφη των φρουρών. «Δες πόσο μεγάλα και αιχμηρά είναι!» Ε, και λοιπόν; Τι κάνουν αυτά τα μεγάλα και κοφτερά ξίφη; «Σκοτώνουν!» Και ο πυρετός τι κάνει; «Το ίδιο». Και ένα κεραμίδι που πέφτει; «Το ίδιο». Θέλεις, λοιπόν, να σέβομαι και να προσκυνώ όλα αυτά τα πράγματα και να περιφέρομαι σαν δούλος τους; Μακριά από μένα κάτι τέτοιο! Αν όμως έχω μάθει πως ό,τι γεννιέται πρέπει και να φθείρεται, ώστε ο κόσμος να μη μένει ακίνητος ούτε να παρεμποδίζεται, τότε δεν με νοιάζει αν το τέλος του βίου θα έρθει από πυρετό, από κεραμίδι ή από στρατιώτη· κι αν πρέπει να κάνω τη σύγκριση, ξέρω πως από στρατιώτη θα είναι πιο ανώδυνο και πιο γρήγορο. Από τη στιγμή, λοιπόν, που ούτε φοβάμαι κάτι απ' όσα μπορεί να μου κάνει ο τύραννος ούτε επιθυμώ ιδιαίτερα κάτι απ' όσα μπορεί να μου προσφέρει, γιατί να συνεχίζω να τον κοιτώ με δέος; Γιατί να στέκομαι μπροστά του θαμπωμένος; Γιατί να φοβάμαι τους φρουρούς του; Γιατί να χαίρομαι όταν μου μιλά ευγενικά και δέχεται να με δει, και γιατί να καυχιέμαι στους άλλους

για τον τρόπο με τον οποίο μου μίλησε; Δεν είναι βέβαια ο Σωκράτης ή ο Διογένης, ώστε ο έπαινός του να αποτελεί απόδειξη της αξίας μου.*

Δεύτερη ενότητα:

Άδιάφορα ή εσωτερικά και μη άδιάφορα

Σύμφωνα με τους στωικούς, το ανώτερο μέρος της ψυχής, όπου η λογική και η νόηση συναντούν την ελεύθερη βούληση, είναι το *ήγεμονικόν*, και τίποτα δεν μπορεί να ωφελήσει ή να βλάψει τον άνθρωπο αν αντιστοίχως δεν ωφελεί ή δεν βλάπτει το *ήγεμονικόν* του. Γι' αυτό και ο πλούτος, τα αξιώματα, ακόμα και η υγεία δεν μπορούν να ωφελήσουν πραγματικά τον άνθρωπο, επειδή αυτά καθαυτά και από μόνα τους δεν αρκούν για να τον κάνουν καλύτερο άνθρωπο. Με την ίδια λογική, η ασθένεια, η στέρηση αξιωμάτων, η ένδεια, ακόμα και ο θάνατος δεν μπορούν να μας βλάψουν πραγματικά, επειδή δεν μπορούν να μας κάνουν χειρότερους ανθρώπους. Όλα όσα δεν μπορούν να μας κάνουν καλύτερους ή χειρότερους είναι, κατά τους στωικούς, τα *εξωτερικά*. Τα *εξωτερικά* είναι *άδιάφορα*. Ο πλούτος και η ένδεια, η υγεία και η ασθένεια ανήκουν στα *εξωτερικά*, καθώς δεν επηρεάζουν το *ήγεμονικόν* και δεν εξαρτώνται από την *ελεύθερη βούληση* του ανθρώπου. Αλλά εδώ πρέπει

* Διατριβαί, Δ ζ, 25-30.

να προσέξουμε μια σημαντική θέση του Επίκτητου και των στωικών γενικότερα: τα *εξωτερικά* είναι αδιάφορα αυτά καθαυτά, αλλά η χρήση τους δεν είναι αδιάφορη. Πρόκειται εδώ για μια σημαντική διάκριση. Το αν θα ζήσει κανείς ή θα πεθάνει είναι αδιάφορο· όμως το πώς θα ζήσει και πώς θα πεθάνει δεν είναι αδιάφορο. Ο ίδιος ο πλούτος είναι αδιάφορος, αλλά η χρήση του όταν τον έχω δεν είναι, όπως δεν είναι αδιάφορη και η διαχείριση της έλλειψής του, αν δηλαδή εξαιτίας της νιώσει κανείς δυστυχής ή, ακόμα χειρότερα, εγκληματήσει. Ομοίως με τα αξιώματα. Ακόμα και η ίδια η ζωή ανήκει στα *αδιάφορα*, αλλά το αν θα ζήσουμε με αξιοπρέπεια δεν είναι αδιάφορο, αφού εξαρτάται από την ελεύθερη βούλησή μας και τελικά είναι αυτό που μας καθορίζει υπαρξιακά.

Η ΤΕΧΝΗ ΤΟΥ ΝΑ ΕΙΣΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ

Η φιλοσοφία του Επίκτητου δεν είναι θεωρία αλλά άσκηση. Είναι ένας τρόπος να ξυπνάς κάθε πρωί λίγο πιο ειλικρινής απέναντι στον εαυτό σου. Να αποδέχεσαι ότι δεν μπορείς να ελέγξεις τον κόσμο, αλλά μπορείς να μάθεις να μη γίνεσαι σκλάβος των αντιδράσεών σου. Και ίσως αυτή να είναι η μεγαλύτερη ειρωνεία.

Ο Επίκτητος, που αρχικά ήταν δούλος στη Ρώμη, ένας άνθρωπος που γεννήθηκε δούλος, έμαθε στην ανθρωπότητα τι σημαίνει ελευθερία. Όχι η ελευθερία των συνόρων. Όχι η ελευθερία της εξουσίας. Η ελευθερία του νου.

Από τον πρόλογο του σκηνοθέτη
Σωτήρη Τσαφούλια

φάροι ιδεών

*Διαχρονικά έργα σημαντικών συγγραφέων
που συμβάλλουν στην ενίσχυση της κριτικής σκέψης.*